

MICHAŁ ADAM PALACZ

Historia Polskiego Wydziału Lekarskiego przy Uniwersytecie w Edynburgu, 1941-1949. Nowa perspektywa badawcza

History of the Polish School of Medicine at the University of Edinburgh, 1941-1949. A New Research Perspective.

Oxford Brookes University, Oksford, Wielka Brytania

Słowa kluczowe: Polski Wydział Lekarski; Uniwersytet w Edynburgu; studia medyczne; lekarze-uchodźcy; emigracja przymusowa; II wojna światowa

Streszczenie

Artykuł przedstawia wyniki wieloletnich badań nad historią Polskiego Wydziału Lekarskiego (PWL) przy Uniwersytecie w Edynburgu. W odniesieniu do istniejącej literatury przedmiotu, w której ta założona w czasie II wojny światowej uczelnia prezentowana jest zarówno jako instytucja bez precedensu w historii świata jak i kontynuacja przedwojennych polskich uniwersytetów, niniejsza praca proponuje spojrzenie na ten temat z perspektywy historii emigracji przymusowej z kontynentalnej Europy w pierwszej połowie XX w. Nieznane wcześniej fakty na temat powstania i likwidacji PWL przedstawiono w szerszym kontekście zmieniających się postaw wobec lekarzy-uchodźców w Wielkiej Brytanii. Ponadto podkreślono transnarodowy charakter PWL i kluczową rolę, jaką w jej powstaniu odegrały kompetencje transkulturowe naukowców, takich jak Francis Crew i Antoni Jurasz. Wreszcie zasugerowano, że kreatywne połączenie polskich i szkockich programów i metod nauczania w czasie studiów medycznych na PWL ułatwiło po wojnie integrację polskich lekarzy-uchodźców nie tylko w Wielkiej Brytanii, lecz również w innych krajach osiedlenia, takich jak USA, Kanada, Australia czy Nowa Zelandia.

Key words: Polish School of Medicine; University of Edinburgh; medical studies; medical refugees; forced migration; Second World War

Summary

This article presents the results of many years of research on the history of the Polish School of Medicine (PSM) at the University of Edinburgh. With reference to the existing literature in which this wartime faculty is portrayed both as an institution that was unprecedented in the history of the world and as a continuation of pre-war Polish universities, this paper looks at the topic from the perspective of the history of forced migration from continental Europe in the first half of the 20th century. Previously unknown facts on the origins and liquidation of the PSM are discussed in the broader context of the changing attitudes towards medical refugees in Great Britain. The transnational character of the PSM and the essential role played in its creation by the transcultural competence of academics, such as Francis Crew and Antoni Jurasz, has also been emphasised. Finally, it is suggested that a creative combination of Polish and Scottish programmes and methods of teaching during medical studies at the PSM facilitated the post-war integration of Polish medical refugees not only in Great Britain but also in other countries of settlement, such as USA, Canada, Australia and New Zealand.

Wstęp

Szalejąca na świecie pandemia COVID-19 uniemożliwiła obchody przypadającej w 2021 r. osiemdziesiątej rocznicy utworzenia Polskiego Wydziału Lekarskiego (PWL) przy Uniwersytecie w Edynburgu. PWL był autonomiczną uczelnią założoną w czasie II wojny światowej w celu umożliwienia polskim żołnierzom i cywilnym uchodźcom ukończenia studiów medycznych w Wielkiej Brytanii. W latach 1941-1949 na PWL przebywało łącznie 37 polskich wykładowców, 39 asystentów (w tym 6 kobiet) oraz 361 studentów, z których blisko 30% stanowiły kobiety. Osoby pochodzenia żydowskiego stanowiły znaczącą mniejszość (co najmniej 10%) wśród polskich studentów w Edynburgu. W ciągu ośmiu lat działalności PWL wykształcił 227 lekarzy (w tym 49 kobiet) oraz wypromował 19 doktorów medycyny (w tym jedną kobietę). W międzyczasie jego pracownicy oddali do druku 115 prac naukowych. Jedynie 13% osób związanych z PWL wróciło po wojnie do Polski, podczas gdy większość osiadła na stałe w Wielkiej Brytanii albo wyemigrowała do USA, Kanady, Australii, Nowej Zelandii lub brytyjskich kolonii w Azji, Afryce i na Karaibach [1].

Historia PWL jest stosunkowo dobrze znana w polskim środowisku medycznym za sprawą licznych prac na ten temat, które regularnie ukazują się w prasie lekarskiej, czasopismach naukowych i uniwersyteckich publikacjach okolicznościowych. Do popularyzacji tego fenomenu w Polsce przyczynili się zwłaszcza studenci i pracownicy uczelni medycznych, którzy od końca lat 80. XX w. mogą odbywać staże naukowe w Edynburgu w ramach specjalnych funduszy stypendialnych utworzonych przez absolwentów PWL. W istniejącej literaturze przedmiotu dominuje teza o PWL jako instytucji bez precedensu i bez analogii w historii świata, a w ostatnich latach pojawiła się tendencja do przedstawiania PWL jako kontynuacji jednego z przedwojennych polskich uniwersytetów.

Niniejszy artykuł prezentuje wyniki trwających blisko pięć lat badań archiwalnych przeprowadzonych przez autora w Edynburgu, Londynie, Oksfordzie i Warszawie w ramach stypendium doktoranckiego ufundowanego przez Fundusz Kolekcji Historycznej PWL, Wydział Medycyny i Medycyny Weterynaryjnej oraz Instytut Historii, Filologii Klasycznej i Archeologii na Uniwersytecie Edynburskim [1]. Zaproponowana poniżej nowa perspektywa badawcza pozwala na pełniejsze zrozumienie fenomenu PWL w szerszym kontekście historii emigracji przymusowej z kontynentalnej Europy w pierwszej połowie XX w.

Historiografia PWL

Historiografia PWL wyrosła z potrzeby upamiętnienia tej niezwyklej instytucji mającej na celu zachowanie w czasie wojny polskiej nauki na obczyźnie. Wczesne publikacje Antoniego Jurasza [2], Józefa Brodzkiego [3] i Jakuba Rostowskiego [4] podkreślają to, w czym „ojcowie założyciele” PWL upatrywali jego dziejowego znaczenia. W ramach tej oficjalnej narracji rozpoznać można trzy główne tezy:

1. PWL był instytucją bez precedensu i bez analogii w historii świata;
2. decyzja o utworzeniu PWL wynikała z „wielkoduszności” Uniwersytetu Edynburskiego;
3. przykład PWL ustanowił wzór międzynarodowej współpracy akademickiej.

Tezy te zasadniczo powtarzają się we wszystkich późniejszych publikacjach dotyczących PWL. Do pewnego stopnia historiografia tej uczelni uległa jednak bifurkacji w okresie powojennym, kiedy Polska i Wielka Brytania znajdowały się po przeciwnych stronach żelaznej kurtyny. Polscy emigranci, którzy pozostali na Zachodzie, interpretowali znaczenie dziejowe PWL inaczej niż historycy medycyny w komunistycznej Polsce.

Pojawienie się w Wielkiej Brytanii serii artykułów, książek i albumów okolicznościowych na temat PWL związane było z globalnymi zjazdami i uroczystościami rocznicowymi, które poczynawszy od 1966 r. organizowane były w Edynburgu co pięć lat. Przykładowo, z okazji 25-lecia założenia PWL, prof. Rostowski napisał artykuł dla „British Medical Journal”, w którym podsumował historyczne znaczenie tej instytucji jako udanego przykładu współpracy pomiędzy narodami w sferze akademickiej oraz wyraził nadzieję, że taka współpraca nie pozostanie unikalna w historii medycyny [5]. Srebrny Jubileusz z 1966 r. zainspirował również Wiktora Tomaszewskiego, byłego docenta chorób wewnętrznych na PWL, do zredagowania tomu pt. *The University of Edinburgh and Poland* [6]. Wątkiem przewodnim tej książki była próba umiejscowienia epizodycznej historii PWL w szerszych ramach polsko-szkockich kontaktów naukowych, których dzieje sięgają XVII w. Tom ten stanowił pierwszą z wielu polsko- i anglojęzycznych publikacji dra Tomaszewskiego, który osiadł na stałe w Edynburgu jako lekarz rodzinny i zyskał zasłużony przydomek „historiografa PWL” [7-8].

Pragnienie utrzymania bliskich kontaktów z Uniwersytetem Edynburskim prawdopodobnie motywowało polskich lekarzy-emigrantów, takich jak Jakub Rostowski i Wiktor Tomaszewski, do upamiętnienia historii PWL. Uroczystości rocznicowe w Edynburgu mogły być przez nich postrzegane jako substytut polsko-szkockiej współpracy akademickiej, której oficjal-

ne prowadzenie utrudnione było przez klimat polityczny panujący w epoce zimnej wojny.

Historiografia PWL w powojennej Polsce podążyła w międzyczasie inną ścieżką. Pierwsze prace na ten temat ukazały się w polskich czasopismach medycznych dopiero po okresie stalinizmu i wszystkie trzy napisane były przez lekarzy-uchodźców, którzy powrócili po wojnie do Polski. W 1957 r., przy okazji recenzowania wydanej dwa lata wcześniej w Edynburgu książki prof. Rostowskiego, absolwent PWL Władysław Olesiński streścił na łamach „Służby Zdrowia” historię swojej alma mater [9]. Dwa lata później, Adam Straszynski opublikował w „Przeglądzie Dermatologicznym” wspomnienia z katedry chorób skórnych i wenerycznych PWL, w których podkreślił znaczenie tej uczelni dla ocalenia polskiej nauki w czasie wojny. Prof. Straszynski wyraził również wdzięczność za gościnę udzieloną polskim uchodźcom w czasie wojny przez pracowników Uniwersytetu Edynburskiego i szpitala Royal Infirmary [10]. W 1967 r. kolejną osobistą relację opublikował na łamach ówczesnego „Archiwum Historii Medycyny” absolwent PWL Zdzisław Teleszyński. Artykuł ten powtarza znane nam już argumenty o tym, że założenie polskiej uczelni medycznej w murach szkockiego uniwersytetu było wydarzeniem bez precedensu oraz wzorowym przykładem międzynarodowej współpracy naukowej [11].

W pracach wyżej wymienionych autorów powtarzają się zasadniczo te same tezy, co w publikacjach polskich lekarzy-emigrantów w powojennej Wielkiej Brytanii. Nie jest to nic dziwnego, biorąc pod uwagę, że będąc osobiście związanymi z PWL, wszyscy ci autorzy zostali ukształtowani przez wygenerowaną w czasie ich pobytu w Edynburgu „pamięć instytucjonalną” PWL. Jednakże, w głównym nurcie polskiej historiografii, wojenni uchodźcy, którzy odmówili repatriacji do komunistycznej Polski, byli często oskarżani o brak patriotyzmu i kierowanie się pobudkami materialistycznymi. W swojej monografii poświęconej historii polskiej medycyny wojskowej, Stefan Wojtkowiak stwierdził, że większość pracowników naukowych i absolwentów PWL nie powróciła po wojnie do Polski Ludowej z powodu propagandy „kół reakcyjnych”, która łączyła próby zastraszania z „obietnicami wspaniałych karier na Zachodzie” [12]. Z kolei w notce biograficznej poświęconej Brunonowi Nowakowskiemu w *Polskim Słowniku Biograficznym*, Franciszek Szymiczek umieścił uwagę, że Nowakowski „należał do tych nielicznych profesorów Polskiego Wydziału Lekarskiego w Edynburgu, którzy bez ociągania i wahań wrócili po wojnie do kraju” [13]. Ten komplement może być odbierany jako

słabo zakamuflowany atak na kolegów Nowakowskiego, którzy pozostali na emigracji po 1945 r.

Otwarcie się reżimu Gierka na kontakty z kapitalistycznym Zachodem w latach 70. XX w. zbiegło się ze zwiększonym zainteresowaniem historią PWL w Polsce. W 1974 r. grupa absolwentów zarówno z Polski jak i z Wielkiej Brytanii, a także Stanley Davidson, były profesor medycyny wewnętrznej na PWL, zostali zaproszeni do opublikowania swoich wojennych wspomnień na łamach wydawanego w Warszawie wielojęzycznego miesięcznika „Poland: Illustrated Magazine” [14]. Dwa lata później, na łamach „Archiwum Historii Medycyny”, Stanisław Konopka opisał historię PWL jako pierwszy autor, który nie był osobiście związany z tą uczelnią. Z okazji 35-lecia założenia PWL, Konopka postanowił przypomnieć środowisku lekarskiemu historię tej wówczas szerzej jeszcze nieznaną w Polsce uczelni. Za najważniejsze osiągnięcie PWL Konopka uznał opublikowanie przez polskich lekarzy-uchodźców w Edynburgu 112 prac naukowych w czasie, kiedy Niemcy zamknęli wszystkie polskie szkoły wyższe i zamordowali tysiące ich pracowników. Jednocześnie, zdaniem Konopki, tajne nauczanie w okupowanej Polsce miało w tym tragicznym okresie bez wątpienia dużo większe znaczenie dla przetrwania polskiej nauki [15].

Dopiero upadek komunizmu umożliwił nawiązanie trwałych kontaktów między polską emigracją wojenną, a środowiskami medycznym i uniwersyteckimi w kraju. Począwszy od lat 90. XX w. liczne prace dotyczące historii PWL zaczęły regularnie ukazywać się w polskich czasopismach naukowych i prasie lekarskiej. Z okazji 34. Międzynarodowego Zjazdu Historyków Medycyny w Glasgow, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny” opublikowało specjalny dwujęzyczny numer poświęcony polsko-szkockim stosunkom w obszarze medycyny, w którym zawarto m.in. artykuł poświęcony historii PWL pióra Wiktora Tomaszewskiego [16]. Na początku XXI w. młodsze pokolenie polskich historyków medycyny zwróciło uwagę na wpływ absolwentów i byłych pracowników naukowych PWL na powojenny rozwój poszczególnych specjalizacji, takich jak anestezjologia [17], dermatologia [18] i pediatria [19]. W międzyczasie nowe prace dotyczące PWL ukazały się również w Wielkiej Brytanii. Martin Eastwood i Anne Jenkins umieścili rozdział na temat PWL w swojej historii Western General Hospital w Edynburgu [20], a na łamach czasopisma „Proceedings of the Royal College of Physicians of Edinburgh” ukazał się artykuł analizujący fenomen PWL w szerszym kontekście historii XX w. [21].

Poza pracami ogólnie omawiającymi dzieje PWL lub jej wpływ na poszczególne dziedziny medycyny,

istnieje również literatura poświęcona prominentnym osobom związanym z PWL. Witold Brzeziński zbadał osiągnięcia zawodowe i dziedzictwo naukowe prof. Tadeusza Sokołowskiego, wykładowcy chirurgii na PWL i późniejszego twórcy szczecińskiej szkoły chirurgicznej [22]. Prof. Alina Midro przedstawiła biografię Francisca Crew, profesora genetyki na Uniwersytecie Edynburskim, który był pomysłodawcą założenia polskiej uczelni medycznej w stolicy Szkocji [23], podczas gdy prof. Anita Magowska przeanalizowała życie i karierę Antoniego Jurasza, organizatora i pierwszego dziekana PWL [24]. W 2019 r. ukazał się niemieckojęzyczny artykuł poświęcony prof. Juraszowi, który urodził się w Heidelbergu i rozpoczął karierę naukową w Niemczech jeszcze przed I wojną światową [25].

W przeciwieństwie do autorów, którzy skupili się na wybitnych jednostkach, Jakub Gąsiorowski, historyk medycyny z Pomorskiego Uniwersytetu Medycznego, opracował krótkie biogramy wszystkich 227 absolwentów i absolwentek PWL [26]. Rozszerzona, angielskojęzyczna wersja jego książki ukazała się w 2012 r. [27]. Inni autorzy skupili się z kolei na lekarzach-uchodźcach pochodzących z konkretnego regionu Polski. Marian Łysiak zbadał kariery 6 absolwentów PWL związanych z Toruniem [28], a Kazimierz Nowak, przewodniczący Związku Lekarzy Polskich w Wielkiej Brytanii, opracował biografie 16 wykładowców i 35 studentów PWL, którzy pochodzili z Krakowa [29].

Z kolei obecność na PWL kilkudziesięciu studentów i kilku pracowników naukowych pochodzenia żydowskiego nie spotkała się z większym zainteresowaniem w literaturze przedmiotu. Z polskich historyków medycyny, jedynie prof. Roman K. Meissner [30] oraz Jakub Gąsiorowski [26–27] poświęcili w swoich pracach uwagę podnoszoną w czasie wojny oskarżeniom dotyczącym przejawów antysemityzmu na PWL. Autor niniejszej pracy wykazał w angielskojęzycznym artykule z 2017 r., że pomimo znaczącej obecności narodowców wśród polskich uchodźców w Edynburgu przedwojenne formy antysemityzmu nie odrodziły się na PWL. Na brak dyskryminacji i przemocy wobec żydowskich studentów wpłynęło m.in. rosnące w czasie wojny poczucie solidarności narodowej bez względu na pochodzenie, obawy przed negatywną reakcją brytyjskich gospodarzy, ściślejsza kontrola organizacji studenckich oraz niekonfrontacyjna postawa przyjęta przez samych Żydów [31].

Na fali rosnącego na przełomie lat 80. i 90. XX w. zainteresowania wojennymi dziejami polskich uchodźców-lekarzy, tradycje PWL zostały przejęte przez różne polskie instytucje akademickie. PWL został przykładowo uznany za poprzednika Wojskowej Akademii Me-

dycznej w Łodzi, co można uzasadnić faktem, iż żołnierze Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie stanowili zdecydowaną większość polskich studentów medycyny w Edynburgu [32]. Z kolei w 1986 r. Akademia Medyczna im. Karola Marcinkowskiego w Poznaniu dołączyła tych, którzy ukończyli studia lekarskie na PWL, do grona swojego nowo powstałego stowarzyszenia absolwentów [18]. Takie symboliczne adopcje miały początkowo na celu nawiązanie bliższych kontaktów z Uniwersyte-tem Edynburskim, lecz w późniejszych latach przeroz- dziły się w próby przedstawiania PWL jako wojennej kontynuacji jednego z polskich uniwersytetów. Tendencji takiej można się dopatrzeć zwłaszcza u Romana Meissnera, który w swoich pracach dotyczących PWL uwydatniał rolę odegraną w jego założeniu przez Antoniego Jurasza z przedwojennego Uniwersytetu Poznańskiego [30]. Teza ta na tyle rozpowszechniła się w środowisku medycyny poznańskiej, że podczas obchodów 90-lecia założenia pierwszego wydziału lekarskiego w Poznaniu prof. Zygmunt Szmeja, wieloletni kierownik poznańskiej kliniki otolaryngologii, w nawiązaniu do PWL wspominał w swoim przemówieniu, iż zlikwidowany przez niemieckich okupantów Uniwersytet Poznański w czasie wojny „otwierał Wydział Lekarski w obcym państwie” [33]. Związki Edynburga z Poznaniem podkreślono również w wydanym ostatnio przez Uniwersytet Medyczny im. Karola Marcinkowskiego albumie z okazji 80-lecia utworzenia PWL [34].

Obraz PWL wyłaniający się z istniejącej literatury przedmiotu można więc uznać za dialektyczną syntezę dwóch przeciwstawnych narracji. Z jednej strony, widać pragnienie promowania PWL jako wzoru międzynarodowej współpracy naukowej, a z drugiej strony, ujawnia się dążenie do przedstawiania PWL jako typowo polskiej (lub nawet krakowskiej bądź poznańskiej) instytucji bez precedensu i analogii w historii świata. W dalszej części niniejszej pracy omówione zostaną wyniki badań, w których zastosowano nową perspektywę badawczą, łączącą historię medycyny ze studiami migracyjnymi i pozwalającą na pełniejsze zrozumienie fenomenu PWL jako instytucji w pełnym tego słowa znaczeniu transnarodowej.

PWL w kontekście historii emigracji przymusowej

Historię PWL można analizować jako część szerszego doświadczenia przymusowej emigracji polskich pracowników naukowych i studentów medycyny w czasie II wojny światowej. Ułatwiając im realizację karier zawodowych w różnych krajach osiedlenia, kwalifikacje akademickie, umiejętności praktyczne oraz kompetencje transkulturowe nabyte podczas studiów na PWL pomogły wielu lekarzom-uchodźcom w przewycię-

żeniu trudności, w których znaleźli się po wojnie. Jednocześnie, absolwenci i byli pracownicy PWL mieli swój wkład w globalną cyrkulację wiedzy i praktyki medycznej, zwłaszcza w wymianę naukową pomiędzy Uniwersytetem Edynburskim a polskimi uczelniami medycznymi.

Z tej perspektywy wyjątkowość PWL należy oceniać w szerszym kontekście historycznym i geograficznym. Np. w międzywojennej Czechosłowacji, Bułgarii i Jugosławii istniały uczelnie dla uchodźców z rewolucyjnej Rosji. Praga, w której osiedliło się ok. 15 tys. rosyjskich i ukraińskich emigrantów politycznych, nazywana była nawet „rosyjskim Oksfordem”. Rząd czechosłowacki zdecydował się bowiem wesprzeć finansowo utworzenie specjalnych instytucji akademickich dla blisko 5 tys. studentów, którzy uciekli przed bolszewickim terrorem. W Pradze ukonstytuowały się wówczas m.in. Wolny Uniwersytet Rosyjski, Wolny Uniwersytet Ukraiński (przeniesiony z Wiednia) oraz Rosyjski Wydział Prawa na Uniwersytecie Karola. Wykładowcami na tych uczelniach byli głównie rosyjscy i ukraińscy emigranci, ale część zajęć prowadzona była również przez czechosłowackich naukowców [35–36].

Podobne instytucje powstały w USA dla uciekinierów przed nazizmem. New School for Social Research, prywatna uczelnia założona w 1919 r. przez postępowych nowojorskich wykładowców, otworzyła w 1933 r. tzw. Uniwersytet na Uchodźstwie, specjalny wydział nauk społecznych dla grupy profesorów, głównie pochodzenia żydowskiego, którzy zostali zmuszeni do opuszczenia Niemiec po dojściu Hitlera do władzy. Wydział ten, posiadający niezależną administrację, własny budżet i osobny program nauczania, zatrudniał wielu prominentnych ekonomistów i politologów, którzy prowadzili wykłady i zajęcia podyplomowe dla amerykańskich studentów [37]. Również francuskojęzyczni naukowcy znaleźli schronienie w New School for Social Research, przy której w latach 1942–1946 istniała École Libre des Hautes Études, autonomiczna uczelnia finansowana przez Fundację Rockefellera oraz wspólnie akredytowana przez Komitet Wolnej Francji i belgijski rząd na uchodźstwie [38].

PWL został utworzony pod auspicjami polskiego rządu na uchodźstwie w czasach, kiedy wszystkie szkoły wyższe w okupowanej Polsce pozostawały zamknięte, a polscy profesorowie byli mordowani w obozach koncentracyjnych. Z kolei wyżej wymienione ośrodki akademickie w Czechosłowacji i Stanach Zjednoczonych pomyślane były jako demokratyczna przeciwwaga dla wciąż działających, ale ideologicznie podporządkowanych reżimom, uniwersytetów w Związku Radzieckim

i III Rzeszy. Ponadto, amerykańskie uczelnie zatrudniające francusko- i niemieckojęzycznych emigrantów politycznych oferowały mniej kompleksowy program nauczania niż PWL, przyznawały mniej stopni naukowych, a prowadzone na nich wykłady uczęszczane były głównie przez amerykańskich studentów, a nie przez młodych uchodźców z Niemiec, Austrii, Francji czy Belgii. W porównaniu z podobnymi szkołami wyższymi w innych krajach, PWL wcale nie traci więc na swojej wyjątkowości, a jednocześnie jawi się jako element szerszej historii przymusowej emigracji europejskich naukowców i studentów w pierwszej połowie XX w.

Decyzję Uniwersytetu Edynburskiego o utworzeniu PWL można również rozważać z perspektywy najnowszych badań nad tysiącami uchodźców medycznych różnych narodowości, którzy znaleźli schronienie w Wielkiej Brytanii w latach 1933–1956. Prof. Paul Weindling z Oxford Brookes University definiuje „uchodźców medycznych” (*medical refugees*) jako emigrantów politycznych ze wszystkich zawodów związanych ze służbą zdrowia, wliczając w to dentystów, psychoterapeutów, pielęgniarki i studentów medycyny [39]. Uchodźcy ci uwikłani zostali w proces strukturalnej transformacji brytyjskiej medycyny, która zakończyła się utworzeniem Narodowej Służby Zdrowia (*National Health Service*) w 1948 r. Sytuacja zagranicznych lekarzy w Wielkiej Brytanii była niepewna i potrafiła się diametralnie zmieniać z roku na rok. Po wybuchu wojny we wrześniu 1939 r. żydowscy uchodźcy z hitlerowskich Niemiec i anektowanej Austrii zostali zwolnieni z pracy i internowani jako obywatele wrogiego państwa. Zaledwie dwa lata później wszystkie zagraniczne dyplomy lekarskie zostały jednak tymczasowo nostryfikowane, aby umożliwić cudzoziemcom służbę w brytyjskich szpitalach wojennych. Pewne grupy uchodźców medycznych przyjmowane były przez Brytyjczyków bardziej życzliwie niż inne, a szanse na znalezienie zatrudnienia w zawodzie zależały nie tylko od panującej w danym momencie sytuacji politycznej, ale również miejsca zamieszkania, a także specjalizacji indywidualnego lekarza. Samo brytyjskie środowisko lekarskie było podzielone w kwestii uchodźców. Z jednej strony, wielu prominentnych naukowców i klinicystów promowało przyjmowanie prześladowanych lekarzy z kontynentalnej Europy nie tylko z przyczyn czysto humanitarnych, ale także dlatego, że widzieli w tym szansę zmodernizowania brytyjskiej medycyny. Z drugiej strony, za wykluczeniem zagranicznych lekarzy opowiadały się nie tylko konserwatywne elity zawodu, ale również wielu szeregowych pracowników służby zdrowia [40–41].

Polscy żołnierze i cywilni uchodźcy, którzy po upadku Francji w lecie 1940 r. przybyli do Wielkiej Brytanii, aby kontynuować walkę ze wspólnym wrogiem, spotkali się początkowo z entuzjastycznym przyjęciem ze strony zwykłych Brytyjczyków. Stosunek zarówno rządu jak i społeczeństwa wobec nowo przybyłych Polaków wyraźnie różnił się od postawy wobec wcześniejszych uchodźców z kontynentalnej Europy, którzy w większości byli obywatelami nazistowskich Niemiec lub faszystowskich Włoch. Decyzję o założeniu PWL, która zapadła w Edynburgu pod koniec 1940 r., należy więc rozpatrywać zarówno z punktu widzenia kontrowersji związanych z przyjmowaniem „uchodźców medycznych” w latach 30. XX w., jak i z perspektywy polsko-brytyjskiego braterstwa broni zawiązanego na początku II wojny światowej.

Kontrowersje wokół genezy PWL

Zgodnie z oficjalną wersją wydarzeń, utrwaloną w pracach Jurasza [2], Brodzkiego [3] i Rostowskiego [4], pomysłodawcą założenia PWL był ppłk Francis Crew, profesor genetyki zwierząt na Uniwersytecie Edynburskim i dowódca Szpitala Wojskowego na Zamku w Edynburgu. Kiedy żołnierze Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie przybyli do Szkocji latem 1940 r., Crew odwiedził polskie obozy wojskowe w okolicach Edynburga i zdał sobie sprawę, że przebywa w nich wielu przedwojennych profesorów, wykładowców i studentów medycyny. We wrześniu tego samego roku Crew pomógł zorganizować dla polskich lekarzy wojskowych program dwutygodniowych staży w edynburskich szpitalach, a następnie zaproponował prowadzenie polskojęzycznych wykładów na Uniwersytecie Edynburskim dla tych Polaków, którym nieznaną im języka angielskiego uniemożliwiała korzystanie ze staży. W początkach października Crew rozwinął swoją oryginalną propozycję w kierunku stworzenia autonomicznego wydziału lekarskiego w ramach Uniwersytetu Edynburskiego, który mógłby przeprowadzać egzaminy i nadawać polskie tytuły zawodowe lekarza tym żołnierzom i cywilnym uchodźcom, którzy z powodu wojny musieli przerwać swoje studia medyczne. Po tym jak projekt prof. Crew został poparty przez prof. Sydneya Smitha, dziekana tamtejszego wydziału lekarskiego, Uniwersytet Edynburski w połowie października rozpoczął nieoficjalne rozmowy z polskim rządem na uchodźstwie w Londynie. Polskie władze entuzjastycznie zaakceptowały „wielkoduszny gest” brytyjskich gospodarzy i 22 października 1940 r. mianowały jako swojego reprezentanta w negocjacjach ppłka Antoniego Jurasza, przedwojennego profesora chirurgii na Uniwersytecie Poznańskim. W rezultacie rozmów

przeprowadzonych przez Jurasza w stolicy Szkocji, w listopadzie 1940 r. władze Uniwersytetu Edynburskiego zdecydowały o utworzeniu PWL. Po kilku tygodniach szczegółowych negocjacji i innych prac organizacyjnych, PWL został oficjalnie ukonstytuowany na mocy umowy zawartej 24 lutego 1941 r. przez Uniwersytet Edynburski i rząd polski na uchodźstwie. Prof. Jurasz został mianowany pierwszym dziekanem PWL, a uroczysta inauguracja odbyła się 22 marca 1941 r. w imponującym budynku McEwan Hall.

Narracja, podkreślająca kluczową rolę prof. Crew w powstaniu PWL, powtarza się w większości opublikowanych później prac. Jeden z wyjątków stanowią wspomnienia Tadeusza Sokołowskiego opublikowane w 1965 r. na łamach „Archiwum Historii Medycyny”. Sokołowski twierdzi w nich, jakoby to on w czasie odbywania stażu w Szpitalu Wojskowym na Zamku w Edynburgu zasugerował w rozmowie z prof. Crew utworzenie osobnego polskiego wydziału lekarskiego [42]. Wiktor Tomaszewski przyznaje w swoich własnych pamiętnikach, że wersja wydarzeń podana przez Sokołowskiego mogła być prawdziwa, jednocześnie podkreślając, że w czasie wojny nie wspomniano nigdy o jego ewentualnej roli w powstaniu PWL [43]. Warto w tym miejscu przypomnieć, że Sokołowski, który był wykładowcą chirurgii urazowej na PWL, opuścił Edynburg już po roku, w wyniku osobistego konfliktu z prof. Juraszem, który był jego zwierzchnikiem nie tylko jako dziekan PWL, ale również jako kierownik katedry chirurgii [22]. Rola Sokołowskiego w powstaniu PWL mogła być zatem zapomniana lub wręcz celowo przemilczana w kolejnych latach.

Oficjalną wersję wydarzeń zakwestionował również prof. Meissner, który powiązał powstanie PWL z wcześniejszą koncepcją przejęcia dawnego Szpitala Niemieckiego w Londynie i utworzenia wokół niego ośrodka dydaktycznego dla polskich uchodźców. Projekt taki, opracowany przez prof. Jurasza, który odbywał staż w tym szpitalu jeszcze przed I wojną światową, został bowiem zaproponowany brytyjskiemu Ministrowi Zdrowia przez ambasadora RP na uchodźstwie we wrześniu 1940 r. Meissner zasugerował, że decyzja o utworzeniu PWL mogła więc zostać podjęta przez rząd brytyjski w odpowiedzi na plan Jurasza. W związku z tym, prof. Crew nie miałby być pomysłodawcą powstania PWL, lecz jedynie wykonawcą tajnych dyrektyw z Londynu. W oczach Meissnera prawdziwym inicjatorem założenia polskiej uczelni medycznej na obczyźnie był więc Antoni Jurasz, co wpasowuje się we wspomnianą wyżej tendencję do przedstawiania PWL jako kontynuacji przedwojennego Uniwersytetu Poznańskiego [30].

Oryginalna korespondencja pomiędzy najwyższymi władzami Uniwersytetu Edynburskiego a różnymi agendami rządowymi w Londynie, przechowywana w brytyjskich Archiwach Narodowych w Kew, nie pozostawia jednak wątpliwości, że pomysł założenia PWL wyszedł od Uniwersytetu Edynburskiego i rząd brytyjski został poinformowany o tym projekcie dopiero 10 grudnia 1940 r. w liście od Sir Thomasa Hollanda, który piastował urząd wicekanclerza Uniwersytetu Edynburskiego (odpowiednik rektora na polskich uczelniach). Z kolei protokoły posiedzeń Komitetu Organizacyjnego oraz Rady Wydziału PWL, dostępne w Archiwum Uniwersytetu Edynburskiego, potwierdzają dominującą w literaturę przedmiotu tezę o kluczowej roli prof. Crew [1].

Dokumenty archiwalne wyjaśniają jednocześnie, dlaczego polska nazwa PWL nie jest jednoznaczna z angielską nazwą „Polish School of Medicine”. Okazuje się, że szkoccy gospodarze oryginalnie przewidywali założenie kompletnego polskiego uniwersytetu na obczyźnie pod nazwą „University of Poland”. Z brytyjskiego punktu widzenia wydział nie mógłby bowiem legalnie funkcjonować poza uniwersytetem i nie miałby prawa nadawania tytułów zawodowych. Polskie władze w Londynie odrzuciły jednak ideę utworzenia istniejącego jedynie na papierze uniwersytetu i dlatego, zgodnie z przedwojennym polskim ustawodawstwem, PWL został powołany jako jednowydziałowa szkoła akademicka. Dziekan i Rada Wydziału PWL otrzymali część uprawnień Rektora i Senatu, zwłaszcza prawo nadawania tytułu lekarza oraz stopnia doktora medycyny, lecz nie posiadali prawa mianowania nowych profesorów i promowania habilitacji. Uniwersytet Edynburski odmówił jednak uznania samodzielnego wydziału lekarskiego funkcjonującego poza polskim uniwersytetem i dlatego przyjęto „Polish School of Medicine” jako oficjalną angielską nazwę PWL [1].

Nieznanie wcześniej źródła archiwalne pokazują również, że „wielkodusność” Uniwersytetu Edynburskiego wobec polskich uchodźców-lekarzy wynikała nie tylko z pobudek humanitarnych, lecz była również motywowana względami praktycznymi. Otrzymując możliwość wznowienia w Edynburgu przerwanych przez wojnę studiów i badań, Polacy zapełniali jednocześnie miejsca w uniwersyteckich zakładach i szpitalach klinicznych, które cierpiały na niedobór personelu, odkąd brytyjscy studenci zostali powołani do wojska. Mimo to, zarówno Sydney Smith jak i Thomas Holland początkowo byli oporni wobec idei utworzenia PWL. Ostatecznie ulegli oni jednak niegasnącemu entuzjazmowi profesora Crew. Niechęć dziekana wydziału lekarskiego i wicekanclerza uniwersytetu mogła wynikać z ich świadomości, że przyjmowanie lekarzy-

-uchodźców z kontynentalnej Europy spotykało się ze sprzeciwem znacznej części brytyjskiego środowiska medycznego. W swoim liście z 10 grudnia 1940 r., Holland zapewnił przedstawiciela rządu brytyjskiego, że PWL będzie nadawał jedynie polskie dyplomy, które nie będą uprawniać do stałego praktykowania medycyny w Wielkiej Brytanii. Szerszy kontekst genezy PWL pokazuje więc, że polscy lekarze i studenci medycyny, w przeciwieństwie do swoich kolegów z Niemiec czy Austrii, mogli korzystać na Wyspach ze statusu sojuszników, których interesy były reprezentowane w czasie wojny przez dyplomatycznie uznawany rząd na uchodźstwie. Brytyjczycy od początku postrzegali jednak PWL jako prowizoryczną instytucję i oczekiwali, że ich polscy goście powrócą do domu po zakończeniu wojny, aby pomóc w odbudowie zniszczonych przez niemieckiego okupanta uniwersytetów. Nadzieje te były wówczas podzielane przez zdecydowaną większość polskich uchodźców [1].

Znaczenie kompetencji transkulturowych

Założenie PWL w 1941 r. oraz kolejne osiem lat pełnej osiągnięć działalności nie byłyby możliwe, gdyby polscy i brytyjscy twórcy PWL nie posiadali wysokiego poziomu kompetencji transkulturowej, rozumianej jako ucieleśnione doświadczenie współpracowania z przedstawicielami innych kultur. Doświadczeniem takim cechowali się zwłaszcza profesorowie Crew i Jurasz, których „żywoty równoległe” przedstawię po krótko poniżej.

Francis Albert Eley Crew urodził się w 1886 r. w Tipton koło Birmingham w Anglii i ukończył medycynę na Uniwersytecie Edynburskim w 1913 r. W czasie I wojny światowej służył jako lekarz wojskowy we Francji i Indiach, a po zakończeniu globalnego konfliktu poświęcił się karierze naukowej i w 1928 r. został mianowany profesorem genetyki zwierząt w Edynburgu. W okresie międzywojennym współdziałał tam z międzynarodowym zespołem badaczy, w skład którego wchodził m.in. uchodźca z Niemiec, Austrii i Włoch [23, 44]. Crew pracował również z zamordowanym później przez hitlerowców polskim biologiem Stefanem Kopicem, który spędził rok w Edynburgu jako stypendysta Fundacji Rockefellera [6]. Pod koniec sierpnia 1939 r. Crew przewodniczył VII Międzynarodowemu Kongresowi Genetyków w Edynburgu. Polscy delegaci, Helena i Bronisław Śliżyńscy z Uniwersytetu Jagiellońskiego, z powodu wybuchu wojny nie byli w stanie wrócić do Polski i zostali w stolicy Szkocji bez żadnych środków do życia. Crew zaoferował im wtedy gościnę we własnym domu, a po miesiącu pomógł im w uzyskaniu grantów, które sfinansowały ich zatrudnienie w prowa-

dzonym przez niego Instytucie Genetyki Zwierząt [1]. W 1941 r. doc. Bronisław Śliżyński dołączył do grona pracowników PWL jako kierownik zakładu biologii, a dr Helena Śliżyńska znalazła w nim zatrudnienie jako starsza asystentka [4]. Tak więc Crew nawiązał kontakty naukowe z Polakami już w latach 20. XX w., a pomoc okazana przez niego małżeństwu Śliżyńskich świadczy, że już na początku wojny miał świadomość trudnego losu, w jakim znaleźli się polscy naukowcy na obczyźnie. Te wcześniejsze doświadczenia transkulturowe można więc uznać za warunek niejako konieczny do pojawienia się w jego głowie idei powstania PWL, którą wprowadził w życie prof. Jurasz.

Antoni Tomasz Jurasz urodził się w 1882 r. w Heidelbergu w Niemczech. Jego ojcem był Antoni Stanisław Jurasz, pionier laryngologii na Uniwersytecie w Heidelbergu, a matką Caroline Gaspey, córka wykładowcy języka angielskiego na tej samej uczelni. Babcia od strony matki Jurasza była z kolei najmłodszą siostrą gen. Franza Siegela, badeńskiego rewolucjonisty z 1848 r. i późniejszego dowódcy wojsk Unii w amerykańskiej wojnie secesyjnej. Jurasz mówił płynnie po polsku, niemiecku, angielsku i francusku, a ponadto posiadał bierną znajomość czeskiego i włoskiego. Po ukończeniu studiów lekarskich w Heidelbergu, Jurasz specjalizował się jako chirurg w Londynie i Królewcu. W 1914 r. został wcielony do armii niemieckiej, w szeregach której przeżył bitwę nad Marną i epidemię cholery na froncie wschodnim. Po zwolnieniu z czynnej służby wojskowej został naczelnym chirurgiem w Szpitalu Mariackim we Frankfurcie nad Menem, a po zakończeniu wojny został mianowany profesorem chirurgii na tamtejszym uniwersytecie. Zdecydował się jednak objąć katedrę chirurgii na nowo powstałym Uniwersytecie Poznańskim, gdzie później obejmował stanowiska dziekana wydziału lekarskiego i prorektora. W okresie międzywojennym utrzymywał kontakty naukowe ze środowiskami medycznymi w Wielkiej Brytanii, USA, Francji, Niemczech, Rumunii, Czechosłowacji i Brazylii. Do jego międzynarodowych doświadczeń zaliczały się również służba w latach 1907-1908 jako lekarz pokładowy na niemieckich transatlantykach oraz udział w ekspedycji Niemieckiego Czerwonego Krzyża do Turcji w czasie wojen bałkańskich w latach 1912-1913 [1, 24-25].

Jurasz został zmobilizowany we wrześniu 1939 r. i służył jako naczelnny chirurg podczas obrony Twierdzy Modlin. Po ucieczce z obozu jenieckiego, przedostał się do Francji przez Słowację i Węgry. W lutym 1940 r. polski rząd na uchodźstwie zlecił mu misję zorganizowania ośrodka dydaktycznego dla polskich studentów medycyny w Wielkiej Brytanii. Poszukiwania odpo-

wiedniej instytucji, która zgodziłaby się ugościć polskich uchodźców, pozostawały jednak bezowocne, aż do czasu pojawienia się propozycji profesora Crew pod koniec 1940 r. Z powodu jego pochodzenia, doskonałej znajomości języka angielskiego, naukowej reputacji i rozległych kontaktów międzynarodowych, Jurasz był oczywistym wyborem na reprezentanta polskich władz w negocjacjach z Uniwersytetem Edynburskim i Radą Miasta Edynburga. Będący prawdziwym wulkanem energii Jurasz odegrał kluczową rolę w organizowaniu PWL i został jego pierwszym dziekanem i profesorem chirurgii [1, 24-25].

Życiorysy tych dwóch profesorów posiadają więc wiele ciekawych paralel i być może to właśnie te wspólne doświadczenia pokoleniowe pomogły im zawiązać osobiste porozumienie, które było konieczne, aby wcielić w życie ideę PWL. Co ciekawe, edynburscy studenci medycyny często mylili obu profesorów ze sobą, ponieważ Crew i Jurasz byli bardzo podobni do siebie z wyglądu, obaj nosili wojskowe mundury i posiadali ten sam stopień podpułkownika [45]. Poziom kompetencji transkulturowej tej dwójki był zapewne wyjątkowy, lecz analiza dostępnych źródeł biograficznych wykazała, że większość pracowników naukowych PWL posiadała wcześniejsze doświadczenie studiowania lub prowadzenia badań naukowych w innych krajach. Pochodzący z Wielkopolski profesor stomatologii Leon Lakner i profesor higieny Brunon Nowakowski studiowali medycynę na niemieckich uczelniach przed I wojną światową, podczas gdy urodzeni pod zaborem rosyjskim fizjolog prof. Jerzy Fegler i doc. Włodzimierz Missiuro ukończyli uniwersytety w Saradowie i Odessie. W okresie międzywojennym kilku przyszłych wykładowców PWL otrzymało stypendia Fundacji Rockefellera, aby odwiedzić zagraniczne placówki naukowe, np. Brunon Nowakowski odbył studia specjalistyczne na Uniwersytecie Johnsa Hopkinsa i Uniwersytecie Harvarda w latach 1924-1926, a Bronisław Śliżyński odwiedził w latach 1936-1937 Carnegie Institution of Washington w Cold Spring Harbor na terenie USA. Z kolei pochodzące ze Lwowa małżeństwo biochemików Cecylia i Tadeusz Mannowie już od połowy lat 30. XX w. byli zatrudnieni jako pracownicy naukowcy na Uniwersytecie w Cambridge [1].

W skład grona wykładowców PWL wchodziło również dziesięciu profesorów wydziału lekarskiego Uniwersytetu Edynburskiego. Objęli oni te katedry, dla których nie można było znaleźć w Wielkiej Brytanii odpowiednich polskich kandydatów. Nie otrzymywali oni za swoją pracę żadnej zapłaty i uważali swoją pomoc dla PWL za pokojowy wkład we wspólną walkę

z nazistowskimi Niemcami. Ponadto dwie asystentki z Uniwersytetu Edynburskiego współpracowały z prof. Feglerem w zakładzie fizjologii PWL. Wielu z tych naukowców odznaczało się wysokim poziomem kompetencji transkulturowych. Sir Thomas Holland, z wykształcenia geolog, nie był co prawda bezpośrednio związany z działalnością naukowo-dydaktyczną PWL, jednak odegrał kluczową rolę w jego założeniu. Holland był pochodzenia kanadyjskiego, ale urodził się i ukończył studia w Anglii, a następnie spędził większość swojej kariery zawodowej i naukowej w Indiach, gdzie był dyrektorem służby geologicznej i dziekanem wydziału nauk przyrodniczych na Uniwersytecie w Kalkucie. Jego międzynarodowe doświadczenie obejmowało również doradzenie w sprawach polityki naftowej rządowi Trynidadu i Tobago oraz Kolumbii. Z kolei sir Sydney Smith urodził się w Nowej Zelandii jako syn angielskich poszukiwaczy złota. Ukończył studia medyczne na Uniwersytecie Edynburskim, gdzie został później profesorem medycyny sądowej i dziekanem wydziału lekarskiego. Smith był światowej sławy ekspertem w dziedzinie balistyki i doradzał m.in. rządowi Egiptu w latach 1918-1928. Richard W. B. Ellis, który objął katedrę pediatrii na PWL w 1947 r., wziął na początku wojny udział w zorganizowanej przez kwakrów misji humanitarnej do obozów internowania dla Polaków w Rumunii i na Węgrzech, gdzie jeszcze przed przybyciem polskich uchodźców do Wielkiej Brytanii zyskał bezpośrednią wiedzę o ich niedoli. Kanadyjka Catherine Hebb, w latach 1944-1945 starsza asystentka fizjologii na PWL, posiadała wcześniejsze doświadczenie współpracy na Uniwersytecie McGilla w Montrealu z rosyjskim fizjologiem-uchodźcą Borysem Babkinem, który był uczniem słynnego Iwana Pawłowa [1, 45].

Na podstawie oryginalnych akt studenckich zachowanych w Archiwum Uniwersytetu Edynburskiego oraz innych źródeł biograficznych można ponadto stwierdzić, że co najmniej 16% uchodźców związanych z PWL urodziło się poza granicami Drugiej Rzeczypospolitej, głównie na terenie Rosji, Niemiec lub Austro-Węgier, ale również w USA, Francji, Litwie, a nawet Chinach. Wśród studentów PWL byli zarówno polscy obywatele urodzeni za granicą jak i Polacy posiadający przedwojenne obywatelstwo USA, Wielkiej Brytanii, Rumunii, Czechosłowacji lub Niemiec. Co więcej, 55 studentów PWL rozpoczęło swoją edukację na uniwersytetach we Francji, Belgii, Włoszech, Czechosłowacji, Niemczech, Litwie, Szwajcarii, Austrii, Wielkiej Brytanii, Kanadzie, Libanie, Rumunii lub Węgrzech, a międzynarodowy charakter PWL podkreśla jeszcze bardziej fakt, iż podania o przyjęcie na polską uczelnię w Edynburgu składali w czasie wojny również studen-

ci czechosłowaccy i jugosłowiańscy. Chociaż z różnych powodów ich aplikacje zostały później wycofane, PWL z założenia nie miał być instytucją przeznaczoną wyłącznie dla Polaków [1].

Hybrydowy model studiów medycznych

Mimo że ciężko jest udowodnić bezpośredni wpływ wcześniejszych doświadczeń na udaną współpracę międzynarodową w ramach PWL, to niewątpliwie działalność tej uczelni byłaby znacznie bardziej utrudniona, gdyby znaczna część jej wykładowców i studentów nie zdobyła uprzednio odpowiednich kompetencji transkulturowych. Stopień współpracy między PWL a szkockim wydziałem lekarskim zależał od dostępności polskich kadr naukowych i zaplecza technicznego. Z inicjatywy prof. Jamesa Coupera Brasha nieistniejący już budynek na Bristo Street w Edynburgu został oddany w całości na potrzeby polskiego zakładu anatomii i embriologii oraz zakładów biologii i histologii. Dzięki finansowej pomocy polskiego rządu na uchodźstwie w tym samym budynku wyposażono specjalne laboratorium histologiczne, w którym prowadzono osobne zajęcia z anatomii mikroskopowej dla polskich studentów. W salach wykładowych budynku na Bristo Street prowadzono również teoretyczne zajęcia z fizyki, radiologii, fizjologii i fizjopatologii. Wykłady z tego ostatniego przedmiotu były częściowo ilustrowane preparatami z kolekcji szkockiego zakładu patologii [1, 4, 43].

Inne polskie zakłady nie posiadały swoich własnych budynków. Zajęcia z chemii, biochemii, farmakologii, higieny, a także wykłady systematyczne z zoologii i ginekologii oraz zajęcia praktyczne z fizyki prowadzono więc w pomieszczeniach należących do odpowiednich zakładów szkockiego wydziału. W kilku przypadkach polscy studenci uczęszczali na zajęcia razem ze szkockimi kolegami. Polacy uczęszczali na wykłady prof. Alexandra Murraya Drennana z anatomii patologicznej i zdawali przed nim ustne egzaminy po angielsku. Osobne egzaminy pisemne przeprowadzano jednak dla nich w języku polskim. Studenci PWL uczęszczali również na wykłady prof. Thomasa Mackie z bakteriologii oraz wykłady prof. Sydneya Smitha z medycyny sądowej. Egzaminy z tych przedmiotów również odbywały się po angielsku. Polscy studenci oglądali ponadto demonstracje chirurgiczne sir Johna Fräsera w szpitalu Royal Infirmary, podczas gdy prof. Jurasz prowadził okazjonalne wykłady dla szkockich studentów. Po wyjeździe Jurasza do USA w 1947 r. nauczanie chirurgii na PWL przejął prof. James Learmonth. Z kolei na mocy porozumienia z prof. Dreyerem praktyczne zajęcia z fizjologii dla polskich studentów odbywały się w Royal (Dick) Veterinary College, oddzielnej uczelni wetery-

naryjnej, która dopiero po wojnie stała się częścią Uniwersytetu Edynburskiego [1, 4, 43].

Zajęcia kliniczne na PWL prowadzono zgodnie z praktykami obowiązującymi na szkockim wydziale. Większość wykładów i zajęć klinicznych z medycyny wewnętrznej, nauczanie dermatologii i wenerologii, wykłady i część zajęć klinicznych z okulistyki, wykłady z neurologii i kurs systematyczny z psychiatrii oraz wykłady z laryngologii odbywały się na odpowiednich oddziałach Royal Infirmary, głównego szpitala klinicznego Uniwersytetu Edynburskiego. Wykłady kliniczne z położnictwa i ginekologii miały z kolei miejsce w budynku Simpson Memorial Maternal Pavilion. Polscy studenci odbywali również dwudziestoczerogodzinne dyżury na oddziale położniczym Western General Hospital, gdzie byli zobowiązani do odebrania co najmniej 10 porodów w czasie studiów. Wykłady i ćwiczenia z chorób zakaźnych oraz praktyczne zajęcia z gruźlicy płuc przeprowadzano w ramach kursu medycyny wewnętrznej w Miejskim Szpitalu Zakaźnym (*City Fever Hospital*). Wykłady kliniczne z fizjologii odbywały się z kolei w sanatorium gruźliczym w Southfield House na obrzeżach Edynburga. Wykłady i nauczanie kliniczne z pediatrii prowadzono w Królewskim Szpitalu dla Chorych Dzieci (*Royal Hospital for Sick Children*). Poza prywatnymi i miejskimi szpitalami na terenie Edynburga, nauczanie studentów PWL odbywało się również w specjalnych ośrodkach medycznych utworzonych na potrzeby polskich pacjentów. Kliniczne demonstracje z psychiatrii prowadzono poza Edynburgiem na polskich oddziałach szpitali psychiatrycznych w Larbert i Carstairs. W celu rozwiązania problemów z dojeżdżaniem do tych oddalonych o ok. 50 km miejscowości, uruchomiono nawet specjalny autobus dla polskich studentów [1, 4].

Z kolei nauczanie stomatologii, wykłady kliniczne z położnictwa i ginekologii, praktyczne zajęcia z laryngologii, przygotowawczy kurs okulistyki i część klinicznego nauczania medycyny wewnętrznej odbywały się w Szpitalu im. Paderewskiego w Edynburgu. Organizatorem i dyrektorem tej finansowanej przez amerykańską fundację instytucji był prof. Jurasz. Personel lekarski szpitala stanowili głównie wykładowcy i asystenci PWL, lecz personel pielęgniarski rekrutował się z miejskiego szpitala Western General Hospital. Szkockie pielęgniarki używały nowoczesnego sprzętu polskiego szpitala w ramach swojego szkolenia. Co ciekawe, część z nich pochodziła z odległych Hebrydów i mówiła na co dzień po gaelicku [1, 20-21, 46]. Jeden z polskich lekarzy, Henryk Kompf, nauczył się nawet kilku zwrotów w tym języku i próbował ich używać podczas letnich wycieczek po szkockich górach [43].

Pomimo rozległych kompetencji transkulturowych wielu polskich uchodźców i ich brytyjskich gospodarzy, większość studentów PWL nie znała początkowo języka angielskiego i niektórzy celowo opuszczali wykłady prowadzone przez profesorów ze szkockiego wydziału, co odbijało się niekorzystnie na wynikach ich egzaminów końcowych. Nauka anglojęzycznych przedmiotów była dodatkowo utrudniona przez brak polskich podręczników. Problemy te zostały częściowo rozwiązane dzięki specjalnym kursom z języka angielskiego zorganizowanym w Edynburgu przez British Council, a także dzięki wprowadzeniu obecności polskich wykładowców jako tłumaczy podczas egzaminów ustnych zdawanych przez polskich studentów u szkockich profesorów. Pracownicy PWL wydali ponadto kilka podręczników i skryptów, których publikację zainspirował rząd polski w Londynie [1, 6, 43]. Z kolei amerykańska Fundacja Kościuszkowska sfinansowała wydrukowanie w 1945 r. 1500 egzemplarzy pierwszego w historii angielsko-polskiego słownika lekarskiego [47]. Ten skompilowany trzy lata wcześniej przez Wiktora Tomaszewskiego leksykon wielce dopomógł polskim studentom w opanowaniu anglojęzycznych materiałów. Stanisław Gebertt wspominał nawet, że uczył się anatomii tłumacząc angielski podręcznik słowo w słowo przy pomocy słownika dra Tomaszewskiego [48].

Organizatorzy PWL musieli dodatkowo przezwyciężyć trudności wynikające z różnic pomiędzy modelami edukacji medycznej. Polski przedwojenny program nauczania kładł nacisk na wiedzę teoretyczną, która była demonstrowana dużym grupom studentów na salach wykładowych. Brytyjski model oparty był z kolei na bardziej osobistym kontakcie wykładowcy ze studentami, skupiał się na praktyce klinicznej oraz podkreślał znaczenie sztuki stawiania diagnozy, której uczono się w małych klasach przy łóżku pacjenta. Podczas gdy profesorowie w przedwojennej Polsce sprawowali niemal dyktatorską władzę nad swoimi klinikami, które były administracyjnie powiązane z ich uniwersyteckimi zakładami, brytyjskie szpitale kliniczne, takie jak Royal Infirmary w Edynburgu, były bardziej niezależne od uniwersytetów, a ich pracownicy udzielali samodzielnych wykładów z wielu przedmiotów [49-50]. Nauczanie np. okulistyki i laryngologii na Uniwersytecie Edynburskim prowadzone było nie przez profesorów, lecz przez niezależnych wykładowców z Royal Infirmary. Szkocki wydział lekarski nie posiadał również osobnych katedr fizyki, biologii, histologii, stomatologii i radiologii. Z powodu braku odpowiednich profesorów, kierownikami tych siedmiu katedr na PWL musieli więc zostać polscy przedwojenni docenci, a nawet wykładowcy bez habilitacji [1, 4].

Chociaż program studiów generalnie odzwierciedlał przedwojenne polskie regulacje, wielu polskich wykładowców stopniowo przyswajało sobie brytyjskie metody nauczania i przeprowadzania egzaminów, zwłaszcza w tych katedrach, których kierownikami byli profesorowie ze szkockiego wydziału. Wojenne pamiętniki i powojenne wspomnienia sugerują, że polscy studenci preferowali brytyjski model praktycznego demonstrowania przypadków klinicznych od bardziej teoretycznego podejścia polskich profesorów. Biorąc pod uwagę organizację nauczania i program studiów, PWL nie był więc kontynuacją przedwojennych polskich wydziałów lekarskich, lecz kreatywną hybrydą polskiego i szkockiego modelu edukacji medycznej [1]. Jako wzór nowej polskiej uczelni na obczyźnie, PWL zainspirował w czasie wojny powstanie kilku podobnych instytucji na terenie Wielkiej Brytanii, takich jak Polska Szkoła Architektury w Liverpoolu [51] czy Polski Wydział Prawa przy Uniwersytecie Oksfordzkim [52-53].

Likwidacja PWL w kontekście powojennej sytuacji politycznej

PWL i inne wzorowane na nim polskie szkoły wyższe w Wielkiej Brytanii powstały w celu zachowania polskiej kultury i nauki na obczyźnie i spodziewano się, że po zakończeniu wojny polscy pracownicy nauki i studenci powrócą do wyzwolonej przez aliantów Polski, aby pomóc w odbudowie zniszczonych przez Niemców uniwersytetów. Dobrowolna repatriacja polskich uchodźców stanęła jednak pod znakiem zapytania po ogłoszeniu w lutym 1945 r. ustaleń Konferencji Jałtańskiej. Na podstawie protokołów posiedzeń Rady Wydziału PWL, dokumentów brytyjskich ministerstw spraw zagranicznych, skarbu i edukacji, a także akt polskiego ministerstwa oświaty w Londynie oraz ministerstwa zdrowia w Warszawie można odtworzyć wydarzenia, które doprowadziły do stopniowej likwidacji PWL po zakończeniu II wojny światowej. Szkoccy gospodarze cenili sobie pełną sukcesów współpracę z polskimi kolegami, jednak wiosną 1945 r. zdali sobie sprawę, że dalsza egzystencja PWL może natrafić na trudności wobec spodziewanego powrotu z wojska brytyjskich studentów medycyny. Polska Rada Wydziału nie odrzucała idei ewentualnego przeniesienia PWL do Polski, jednak z powodów praktycznych opowiadała się za kontynuacją nauczania, a nawet za przyjęciem na rok akademicki 1945/1946 nowych studentów spośród polskich jeńców wojennych wyzwolonych pod koniec wojny w Niemczech. W czerwcu 1945 r. prof. Władysław Folkierski, minister oświaty rządu londyńskiego, przybył do Edynburga, aby osobiście negocjować z władzami Uniwersytetu przyjęcie nowych studentów, co

zapewniłoby dalszą egzystencję PWL. Jednakże 5 lipca 1945 r. Wielka Brytania cofnęła uznanie rządu polskiego na uchodźstwie na rzecz zdominowanego przez komunistów Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej. Z punktu widzenia Uniwersytetu Edynburskiego oryginalna umowa z 24 lutego 1941 r., na mocy której powołano do życia PWL, utraciła tym samym ważność. Sir John Fraser, który zastąpił w międzyczasie Thomasa Hollanda na stanowisku wicekanclerza, uważał, że dalsza egzystencja PWL wymagałaby podpisania nowej umowy z polskimi władzami. Polscy profesorowie w Edynburgu pozostali jednak lojalni wobec rządu londyńskiego i odmówili współpracy z oficjalnymi przedstawicielami reżimu warszawskiego [1].

Rząd brytyjski w międzyczasie utworzył Tymczasowy Komitet Ministerstwa Skarbu do Spraw Polskich (*Interim Treasury Committee for Polish Questions – ITC*), który przejął część odpowiedzialności polskiego rządu na uchodźstwie, w tym finansowy nadzór nad PWL. Nadrzędnym celem rządu brytyjskiego było przekonanie jak największej liczby Polaków do powrotu do domu, ale w drodze wyjątku ITC zgodził się dalej finansować polskich studentów, którzy w czasie wojny rozpoczęli studia w Wielkiej Brytanii. W wyniku starań hrabiego Raczyńskiego, byłego ambasadora RP w Londynie i głównego polskiego przedstawiciela przy ITC, komitet ostatecznie zaakceptował nawet przyjęcie 50 nowych studentów na PWL, pod warunkiem jednak, że ich nauka nie byłaby opłacana z kieszeni brytyjskiego podatnika. Na wieść o tym rozstrzygnięciu, lecz nie czekając na potwierdzenie tej decyzji przez władze Uniwersytetu Edynburskiego, Rada Wydziału PWL w październiku 1945 r. warunkowo przyjęła nowych studentów na pierwszy rok studiów [1].

Z kolei stosunek rządu warszawskiego do PWL był w tym czasie mało spójny. Jesienią 1945 r. prof. Pieńkowski z Uniwersytetu Warszawskiego został wysłany z półoficjalną misją odwiedzenia polskich szkół wyższych w Wielkiej Brytanii. Pieńkowski rozmawiał z przedstawicielami ITC i brytyjskiego ministerstwa spraw zagranicznych m.in. o przyszłości PWL i zgodził się, że powinien on kontynuować swoją działalność, ale bez przyjmowania nowych studentów. Jednocześnie, z polecenia ministra zdrowia Franciszka Litwina, prof. Grzegorzewski przybył do Edynburga w celu przekonania polskich profesorów do powrotu do Polski, gdzie mieliby wziąć udział w zakładaniu akademii medycznej w Gdańsku. Grzegorzewski został ciepło przyjęty na PWL, ale niewielu emigrantów wyraziło bezwarunkowe zainteresowanie repatriacją. Większość z nich wolała kontynuować swoje obowiązki dydaktyczne na PWL, oczekując na dalszy rozwój sytuacji politycznej w kraju,

a nawet ci, którzy rozważali powrót do Polski, woleli objąć swoje przedwojenne katedry w Krakowie, Warszawie czy Poznaniu [1].

Biorąc pod uwagę wszystkie wyżej wymienione okoliczności, Uniwersytet Edynburski ostatecznie zdecydował w listopadzie 1945 r., że PWL będzie mógł kontynuować działalność, dopóki immatrykulowani w czasie wojny studenci nie ukończą swoich studiów, ale odrzucił możliwość nowych przyjęć. W konsekwencji tej decyzji, studenci pierwszego roku, którzy miesiąc wcześniej zostali zaakceptowani przez polską Radę Wydziału, musieli zostać relegowani z uczelni [1]. Zlikwidowanie pierwszego roku studiów jesienią 1945 r. oznaczało jednocześnie stopniowe wygaszanie PWL w kolejnych latach. Proces ten został przyspieszony przez masowy powrót brytyjskich studentów wraz z początkiem roku akademickiego 1946/1947. Z powodu przeciążenia urządzeń laboratoryjnych, szkocki wydział lekarski zdecydował wówczas, że PWL musi zlikwidować swój trzeci rok studiów, na którym zaczynało się nauczanie przedkliniczne. 10 najlepszych polskich studentów drugiego roku zostało przyjętych na szkocki wydział w Edynburgu, podczas gdy dziekan Smith pomógł pozostałym 23 znaleźć miejsca na innych brytyjskich uczelniach [4, 54]. Nie wszystkim polskim studentom udało się jednak przenieść na inny uniwersytet. Należy przy tym pamiętać, że decyzja o likwidacji trzeciego roku, która przyspieszyła zamknięcie PWL, została podjęta w czasie szalejącej wówczas w Szkocji antypolskiej kampanii, rozpętanej przez egzotyczny sojusz fundamentalistycznych protestantów i prosowieckich związków zawodowych. Podnoszono wówczas głosy jakoby wracający z wojska żołnierze brytyjscy nie byli w stanie dostać się na studia medyczne w Edynburgu z powodu zbyt dużej tam liczby Polaków, którzy na dodatek otrzymywali wyższe stypendia od swoich szkockich kolegów [1]. Chociaż na łamach opiniotwórczej gazety „The Scotsman” wicekanclerz Fraser bronił Polaków przed zarzutem „okradania” brytyjskich weteranów z miejsc na uniwersytecie [55], nie jest jednak wykluczone, że szkocki wydział lekarski zdecydował się przyspieszyć likwidację PWL w odpowiedzi na nasilające się latem 1946 r. głosy, nawołujące polskich uchodźców do powrotu do domu.

Władze brytyjskie wkrótce zdały sobie jednak sprawę, że wielu Polaków kategorycznie odmawia powrotu do Polski pozostającej pod rządami komunistów i dlatego postanowiły wdrożyć długoterminowy program przesiedlenia 150 tys. żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie oraz ich rodzin. Plan ten miał na celu „ekonomiczną asymilację” Polaków w powojennej Wielkiej Brytanii [56]. W ramach tego rozwiązania,

akademicki i finansowy nadzór nad PWL został przejęty przez utworzony przez brytyjskie ministerstwo edukacji Komitet ds. Edukacji Polaków w Wielkiej Brytanii (*Committee for the Education of Poles in Great Britain*) [57]. W 1947 r. dyplom PWL został oficjalnie uznany za odpowiednik przyznawanego przez Uniwersytet Edynburski stopnia *bachelor of medicine and bachelor of surgery* (MB, ChB), który uprawniał do wykonywania zawodu lekarza w Wielkiej Brytanii. Ostatnia sesja egzaminacyjna dla polskich studentów medycyny odbyła się w Edynburgu w marcu 1949 r., ale za symboliczny koniec PWL można uznać 15 listopada tego samego roku, kiedy to jego ostatni dziekan prof. Rostowski odsłonił wiszącą do dzisiaj na dziedzińcu budynku Old Medical School na Teviot Place w Edynburgu dwujęzyczną tablicę pamiątkową [1, 4, 58]. Polski napis głosi: „Jako wyraz wdzięczności dla Uniwersytetu Edynburskiego za utworzenie polskiej placówki naukowej w Edynburgu płytę tę ofiarowali studenci, wykładowcy i profesorowie Polskiego Wydziału Lekarskiego 1941-1949” [15].

Zakończenie

Tylko 13% z ponad 400 uchodźców związanych z PWL wróciło do Polski po wojnie. Mniej więcej połowa z nich osiadła na stałe w Wielkiej Brytanii, gdzie wielu polskich lekarzy objęło posady w nowo powstałej Narodowej Służbie Zdrowia. Inni wstąpili do brytyjskiej kolonialnej służby medycznej w Afryce, Azji i na Karaibach albo wyemigrowali do Stanów Zjednoczonych, Kanady, Australii, Nowej Zelandii, Afryki Południowej i wielu innych krajów. Co wyróżniało byłych pracowników i absolwentów PWL od innych podgrup polskiej diaspory w powojennej Wielkiej Brytanii, np. zawodowych oficerów Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, to fakt, że pomimo początkowych trudności i przypadków dyskryminacji, większość polskich emigrantów-lekarzy uzyskała po wojnie dostęp do stosunkowo zamożnej i szanowanej profesji. W przeciwieństwie do nich, bardzo niewielu absolwentów Polskiego Wydziału Prawa w Oksfordzie, którzy pozostali na emigracji, było w stanie znaleźć zatrudnienie w swoim zawodzie. Uznanie dyplomów PWL za równorzędne z dyplomami światowej sławy Uniwersytetu Edynburskiego otworzyło polskim absolwentom możliwość znalezienia pracy nie tylko w Wielkiej Brytanii, ale także w brytyjskich dominiach i koloniach. Biegła znajomość języka angielskiego oraz wcześniejsza styczność z anglosaską tradycją medyczną ułatwiła im również emigrację do Stanów Zjednoczonych [1].

Reasumując, otwarty w marcu 1941 r. PWL był oryginalnie pomyślany jako kompletnie autonomiczna polska uczelnia, której zadaniem miało być zachowa-

nie polskiej kultury i nauki na obczyźnie, wyszkolenie lekarzy wojskowych dla Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie oraz przygotowanie kadr dla przewidywanej rekonstrukcji służby zdrowia w powojennej Polsce. Brak polskich profesorów oraz niedostępność własnych urządzeń klinicznych w Edynburgu sprawiły jednak, że nauczanie części przedmiotów odbywało się w odpowiednich zakładach szkockiego wydziału lekarskiego. Paradoksalnie, wymuszone wojennymi okolicznościami kreatywne połączenie polskich i szkockich programów i metod nauczania oraz dwujęzyczne wykłady i egzaminy okazały się dobrodziejstwem, kiedy sytuacja polityczna po wojnie uniemożliwiła repatriację zdecydowanej większości polskich lekarzy-uchodźców. PWL nigdy nie stał się więc akademickim „gettem”, które izolowałoby polskich studentów od brytyjskich tradycji medycznych i uniwersyteckich. Przed wojną większość studentów PWL miała bardzo ograniczoną znajomość języka angielskiego i brytyjskiej kultury, ale wiedza, doświadczenie i umiejętności nabyte w salach wykładowych, laboratoriach i szpitalach klinicznych Uniwersytetu Edynburskiego dobrze przygotowały ich na wyzwania powojennej pracy we wszystkich zakątkach anglojęzycznego świata od Vancouver na zachodzie po Singapur na wschodzie i od szkockiego Thurso na północy po Falklandy na południu. Patriotyczny etos PWL jednocześnie chronił polskich studentów w Edynburgu przed wyobcowaniem i podtrzymywał psychologiczny związek z utraconą ojczyzną. Z kolei hybrydowy program studiów stopniowo przygotowywał ich do integracji z lokalnym środowiskiem medycznym, a ewolucyjne przejście od polskiego do szkockiego modelu edukacji dodatkowo ułatwiał fakt, że przez pierwsze dwa lata studiów przedmioty przedkliniczne były nauczane głównie po polsku w budynku na Bristo Street, a anglojęzyczne przedmioty i egzaminy pojawiały się w programie dopiero od trzeciego roku wzwyż. Chociaż PWL nie był instytucją wyjątkową w historii emigracji przymusowej w pierwszej połowie XX w., fenomen tej istniejącej zaledwie osiem lat uczelni do dzisiaj nie przestaje inspirować polsko-szkockiej współpracy naukowej i stanowić może wzór hybrydowej edukacji sprzyjającej integracji uchodźców. Osiemdziesiąt lat po założeniu PWL warto spojrzeć na jego historię z nowej perspektywy.

Piśmiennictwo

- [1] Palacz M., *The Polish School of Medicine at the University of Edinburgh (1941-1949): A case study in the transnational history of Polish wartime migration to Great Britain*, Rozprawa doktorska, University of Edinburgh, Edynburg 2016.
- [2] Jurasz A., *The Genesis of the Polish School of Medicine in Edinburgh* [w:] „Univ. Edinb. J.”, 1941, 11/2, 91-99.
- [3] Brodzki J., *Polish School of Medicine at the University of Edinburgh*, Oliver and Boyd, Edynburg – Londyn 1942.
- [4] Rostowski J., *History of the Polish School of Medicine*, The University of Edinburgh, Edynburg 1955.
- [5] Rostowski J., *Polish School of Medicine. University of Edinburgh, 1941-49* [w:] „British Medical Journal”, 28.5.1966, 1349-1351.
- [6] Tomaszewski W., *The University of Edinburgh and Poland: An Historical Overview*, Edynburg 1969.
- [7] Brzeziński T., *Prof. Dr Med. Wiktor Tomaszewski – historiograf Polskiego Wydziału Lekarskiego w Edynburgu – członek honorowy Polskiego Towarzystwa Historii Medycyny i Farmacji* [w:] „Arch. Hist. i Fil. Med.”, 1995, 58, 225-227.
- [8] Meissner R., *Wspomnienia z lat dawnych. Publikacja jubileuszowa z okazji 100-lecia urodzin Wiktora Tomaszewskiego*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Medycznego im. Karola Marcinkowskiego w Poznaniu, Poznań 2007.
- [9] Olesiński W., *Polski Wydział Lekarski przy Uniwersytecie w Edynburgu* [w:] „Służ. Zdr.”, 1957, 9/35, 3.
- [10] Straszyński A., *Katedra Dermatologii na Polskim Wydziale Lekarskim przy Uniwersytecie w Edynburgu w czasie okupacji hitlerowskiej w Polsce* [w:] „Przegl. Derm.”, 1959, 46, 63-69.
- [11] Teleszyński Z., *Polski Wydział Lekarski przy Uniwersytecie w Edynburgu* [w:] „Arch. Hist. Med.”, 1967, 30, 45-63.
- [12] Wojtkowiak S., *Lancet i karabin: dzieje szkolnictwa medycznego w Wojsku Polskim*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1973, 184.
- [13] Szymiczek F., *Nowakowski Brunon (1890-1966)* [w:] Rostworowski E., *Polski Słownik Biograficzny*. T. 23 (Niemirycz Władysław – Olszak Waclaw), Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław 1978, 44.
- [14] Hozakowska A., *War and Medicine* [w:] „Poland: Illustrated Magazine”, 1974, 9/241, 33-39.
- [15] Konopka S., *Polski Wydział Lekarski w Edynburgu (w 35-lecie jego założenia)* [w:] „Arch. Hist. Med.”, 1976, 39, 125-139.

- [16] Tomaszewski W., *Pięćdziesiąt lat Polskiego Wydziału Lekarskiego w Edynburgu 1941-1991* [w:] „Arch. Hist. i Fil. Med.”, 1994, 57, 297-312.
- [17] Rutkiewicz A., Duda I., Musioł E., *Anaesthesiology in the Polish Armed Forces in the West during World War II* [w:] „Anaesthesiol. Intensive Ther.”, 2011, 43, 214-220.
- [18] Misterska M., *Rozwój dermatologii uniwersyteckiej w Poznaniu do końca XX wieku*, Rozprawa doktorska, Uniwersytet Medyczny im. Karola Marcinkowskiego w Poznaniu, Poznań 2007, 93-99.
- [19] Siciński H., *Rozwój pediatrii uniwersyteckiej w Poznaniu w XX wieku*, Rozprawa doktorska, Uniwersytet Medyczny im. Karola Marcinkowskiego w Poznaniu, Poznań 2011, 58-60.
- [20] Eastwood M., Jenkinson A., *A History of the Western General Hospital: Craigleith Poorhouse, Military Hospital, Modern Teaching Hospital*, John Donald, Edynburg 1995, 73-81.
- [21] Wójcik W., *Time in Context – The Polish School of Medicine and Paderewski Hospital in Edinburgh 1941 to 1949* [w:] Proc. R. Coll. Physicians Edinb., 2001, 31, 69-76.
- [22] Brzeziński W., *Tadeusz Sokołowski i jego szkoła chirurgiczna*, Pomorski Uniwersytet Medyczny, Szczecin 1995.
- [23] Midro A., *Prof. Francis Albert Eley Crew – wielki przyjaciel Polaków z minionej epoki*, [w:] „Arch. Hist. i Fil. Med.”, 1995, 58, 127-132.
- [24] Magowska A., *A Doctor Facing Turbulent Times: Antoni Tomasz Jurasz, Citizen of the World* [w:] „World J. Surg.”, 2011, 35, 2167-2171.
- [25] Zajaczkowski T., Döhler R., *Der polnische Chirurg Antoni Jurasz: Frankfurt, Posen, Edinburgh, New York* [w:] „Chirurg”, 2019, 90, 762-768.
- [26] Gąsiorowski J., *Losy absolwentów Polskiego Wydziału Lekarskiego w Edynburgu*, MADO, Toruń 2004.
- [27] Gąsiorowski J., *The Story of the Graduates of the Polish School of Medicine at the University of Edinburgh 1941-1949*, tłum. Sobol Z., Sobol E., Pomorski Uniwersytet Medyczny, Szczecin 2012.
- [28] Łysiak M., *Śladami toruńskich absolwentów polskiego wydziału lekarskiego w Edynburgu* [w:] Felsmann M., Szarek J., Felsmann M., *Dawna medycyna i weterynaria*, Rekpol, Chełmno 2007, 127-137.
- [29] Nowak K., *Udział krakowskich lekarzy w fenomenie Polskiego Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu w Edynburgu*, Zakład Historii Medycyny Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2006.
- [30] Meissner R., *Polski Wydział Lekarski w świetle „nowych” dokumentów archiwalnych* [w:] Meissner R., *Księga pamiątkowa w 80-lecie Uniwersyteckiego Wydziału Lekarskiego w Poznaniu: studia i materiały*, Wydawnictwo Akademii Medycznej im. Karola Marcinkowskiego w Poznaniu, Poznań 2001, 340-347.
- [31] Palacz M., *Christian-Jewish Relations in the Polish School of Medicine at the University of Edinburgh, 1941-1949* [w:] „Gal-Ed: On the History and Culture of Polish Jewry”, 2017, 25, 55-81.
- [32] Jeśman Cz., *50 rocznica utworzenia Wojskowej Akademii Medycznej* [w:] „Skalpel”, 2008, 17, 15-18.
- [33] Szmaja Z., *Przemówienie rocznicowe 19 listopada 2010* [w:] „Biuletyn Informacyjny Uniwersytetu Medycznego im. Karola Marcinkowskiego w Poznaniu”, 2010, 5/157, 21.
- [34] Męczekalski B., Musielak M., Sumelka E. i wsp., *Polski Wydział Lekarski w Edynburgu (1941-1949) – miejsce edukacji poznańskich lekarzy. Historia – tradycja – współczesność*, Uniwersytet Medyczny im. Karola Marcinkowskiego w Poznaniu, Poznań 2020.
- [35] Mchitarjan I., *Prague as the Centre of Russian Educational Emigration: Czechoslovakia's Educational Policy for Russian Emigrants (1918-1938)* [w:] „Paedagog. Hist.”, 2009, 45/3, 369-402.
- [36] White E., *The Struggle Against Denationalisation: The Russian Emigration in Europe and Education in the 1920s* [w:] „Revolutionary Russia”, 2013, 26/2, 128-146.
- [37] Krohn C., *Intellectuals in Exile: Refugee Scholars and the New School for Social Research*, The University of Massachusetts, Amherst 1993, 59-91.
- [38] Zolberg A., Callamard A., *The École Libre at the New School, 1941-1946* [w:] „Soc. Res.”, 1998, 65/4, 921-951.
- [39] Weindling P., *Medical Refugees in Britain and the Wider World, 1930-1960: Introduction* [w:] „Soc. Hist. Med.”, 2009, 22/3, 451-459.
- [40] Weindling P., *Medical Refugees and the Modernisation of British Medicine, 1930-1960* [w:] „Soc. Hist. Med.”, 2009, 22/3, 489-511.
- [41] Collins K., *European Refugee Physicians in Scotland, 1933-1945* [w:] „Soc. Hist. Med.”, 2009, 22/3, 513-530.
- [42] Sokołowski T., *Fragment pamiętnika* [w:] „Arch. Hist. Med.”, 1965, 28, 131-137.
- [43] Tomaszewski W., *Na szkockiej ziemi. Wspomnienia wojenne ze służby zdrowia i z Polskiego Wydziału Lekarskiego w Edynburgu*, White Eagle Press, Londyn 1976.
- [44] Hogben L., *Francis Albert Eley Crew. 1886-1973* [w:] „Biogr. Mem. Fellows R. Soc.”, 1974, 20, 135-153.
- [45] Tomaszewski W., *Profesorowie szkoccy na Polskim Wydziale Lekarskim w Edynburgu* [w:] „Arch. Hist. i Fil. Med.”, 1994, 57, 313-324.

- [46] Tomaszewski W., *Szpital im. Ignacego Jana Paderewskiego w Edynburgu* [w:] „Arch. Hist. i Fil. Med.”, 1995, 58, 115-126.
- [47] Tomaszewski W., *Krótki Słownik Lekarski Angielsko-Polski. Short English-Polish Medical Dictionary*, E. & S. Livingstone, Edynburg 1945.
- [48] Gebertt S., *Życie studentów na Polskim Wydziale Lekarskim w Edynburgu, 1941-1949* [w:] „Arch. Hist. i Fil. Med.”, 1994, 57, 335-344.
- [49] Tomaszewski W., *Medical Education in Continental Europe and in Great Britain: A Comparison* [w:] „Univ. Edinb. J.”, 1942, 12/1, 24-33.
- [50] Ostromęcka H., *Z badań nad dziejami Polskiego Wydziału Lekarskiego przy Uniwersytecie w Edynburgu* [w:] „Kwart. Hist. Nauki i Techniki”, 1982, 27/2, 304-305.
- [51] Kaniewski P., *Polska Szkoła Architektury w Wielkiej Brytanii 1942-1954*, Marek Woch, Warszawa, 2003.
- [52] Brzeski T., *Polski Wydział Prawa przy Uniwersytecie w Oxfordzie (1944-1947)* [w:] „Nauka Polska Na Obczyźnie”, 1955, 1, 56-69.
- [53] Cywiński J., Rojewski T., Toporowski W., *Mono-graph: Polish Faculty of Law at the University of Oxford, 1944-1947*, Polish Cultural Foundation – Caldrea House Publishers, Londyn, 1997.
- [54] Rostowski R., *Polski Wydział Lekarski przy Uniwersytecie w Edynburgu (1941-1949)* [w:] „Nauka Polska Na Obczyźnie”, 1955, 1, 28-30.
- [55] Fraser J., *Polish Medical Students* [w:] „The Scotsman”, 10.9.1946, 4.
- [56] Patterson S., *Immigrants and Minority Groups in British Society* [w:] Abbott S., *The Prevention of Racial Discrimination in Britain*, Oxford University Press, Londyn 1971, 51-53.
- [57] Sword K., Davies N., Ciechanowski J., *The Formation of the Polish Community in Great Britain, 1939-1950*, School of Slavonic and East European Studies, Londyn 1989, 278-279.
- [58] Urich H., *Wspomnienie o Jakubie Rostowskim, profesorze Polskiego Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu w Edynburgu* [w:] „Arch. Hist. i Fil. Med.”, 2002, 65, 55-57.